

И.АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 81'373.47:811.11- 112:811.512.154:811.111

ЧОРТЕКОВА МИРГУЛ ТЕМИРБЕКОВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ
МЕЙКИНДИКТИ ТУЮНДУРГАН СЫН АТООЧТОРГО
ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮ**

Адистиги: 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы КУУнин кыргыз филология факультетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Найманова Чолпон Капаровна**, филология илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш _____ жылдын _____ саат _____ дө _____
_____ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: _____

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2025 -жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент Джаркинбаева Н.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Изилдөөгө алынып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн актуалдуулугу төмөндөгү факторлор менен аныкталат: 1) англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн салыштырган терең изилдөөлөрдүн аздыгы. Сын атоочтордун арасындагы мейкиндиктеги чен-өлчөмдү сыпаттаган лексемалар тууралуу лингвистикалык маалыматтарды системалаштыруу жана кеңейтүү зарыл; 2) мейкиндик түшүнүгү бардык тилдерде жана маданияттарда негизги ролду ойнойт, бирок ар бир тилде ал башкача көрүнүштө болушу мүмкүн. Бул изилдөө англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концепциясынын айырмачылыктарын жана орток жактарын ачып көрсөтүү менен жалпы лингвистикага салым кошо алат; 3) мейкиндик түшүнүгү когнитивдик лингвистикада өзгөчө маанилүү категориялардын бири. Бул изилдөө мейкиндикти адам кандайча концептуалдаштырып, ар кайсы тилдерде кандай лексикалык бирдиктер аркылуу билдирээрин көрсөтөт. Бул дагы тилдердин дүйнө туюмунун өзгөчөлүктөрүн ачууга көмөктөшөт; 4) англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндиктеги чен-өлчөмдү сыпаттаган сын атоочторду азыркы корпустук лингвистиканын алкагында статистикалык маалыматтарды камтып, лексика-семантикалык жактан изилдеген эмгектер жокко эсе.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюнткан сын атоочторго лексика-семантикалык анализ берүү болуп эсептелет.

Изилдөөнүн максатын көздөө үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду: 1) индо-европалык, пост-советтик лингвистикасында, түркология жана кыргыз тил илиминде сын атоочторду изилдөө маселелерине арналган илимий эмгектердеги илимий жоболорго саресеп салуу менен илимий иштин теориялык өбөлгөлөрүн аныктоо; англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочтордун лингвистикалык табиятына, алардын классификациясына, тил илиминдеги валенттүүлүккө, сын атоочтордун лексика-семантикалык топторуна тиешелүү маселелерге сереп жүргүзүү; 2) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочторду лексика-семантикалык топторго ажыратуу, алардын ядролук жана перифериялык семаларын тастыктоо; 3) диссертацияга керектүү изилдөө материалдарын англис жана кыргыз тилдеринин корпустарында тандап алуу жана изилдөөгө алуу; 4) мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн системалык сүрөттөө; 5) корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонуу аркылуу мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык табиятын талдоо; 6) эки тилдеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык типологиялык окшоштуктары менен айырмачылыктарын изилдөө.

Иштин илимий жаңылыгы англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочторго алгач ирет корпустук ыкмаларды колдонуу менен комплекстүү талдоо жүргүзүлгөнүндө, бул англис жана кыргыз этносторунун маданий-тарыхый өнүгүүсүнүн факторлоруна байланыштуу мейкиндикти түшүнүүнүн универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк берди.

Иштин илимий жыйынтыгы

1. Алгач ирет англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөм сын атоочторуна комплекстүү түрдө салыштыруу изилдөө жүргүзүлүп, салыштырма тил илими жана тилдин жалпы өзгөчөлүктөрү теориясынын өнүгүшүнө маанилүү салым кошту. Мейкиндикти туюнткан сын атоочтордун жана алардын семантикалык, функционалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анализдөө методологиясы иштелип чыкты;

2. Корпустук лингвистиканын, компоненттик талдоонун жана тилдик-маданий изилдөөлөрдүн методдорун айкалыштырып, мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун изилдөөгө комплекстүү ыкма иштелип чыгып, колдонууга киргизилди. Ар түрдүү түзүлүштөгү тилдерде мейкиндик түшүнүгүнүн улуттук-өзгөчөлүктөрүн аныктоо методикасы түзүлдү;

3. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтор боюнча кеңири тилдик материал чогултулуп, жөнгө салынды. Мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун колдонуу чөйрөсүнүн корпусун, жыштык мүнөздөмөлөрүнүн колдонуулусу, метафоралык маанилердин классификациясын жана мейкиндик өлчөмдөрүнүн типологиясын камтыган маалымат базасы түзүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык баалуулугу — англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча материалдарын, мейкиндикти туюндурган сын атоочтору боюнча көнүгүүлөрдү жана атайын курстарды иштеп чыгууда, тилдерди үйрөтүү процессинде илимий-практикалык булак катары колдонууга мүмкүндүк түзүүдө.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор негизги мейкиндиктин чендери тегиздик, узундук, кеңдик жана бийиктикти мүнөздөөчү иреттүү түрдө түзүлгөн лексика-семантикалык топторго бөлүнөт. Бул топтордун түзүмүндө ядролук жана перифериялык компоненттер так бөлүнүп чыгып, семантикалык белгилердин ар түрдүүлүгүн жана өзгөчөлүктөрүн ар бир изилденген тилде ишке ашырылуусу көрсөтүлөт;

2) Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясы этнолингвистикалык бөтөнчөлүктөр менен улуттук дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Мейкиндикти туюндурган сын атоочторду талдоо аркылуу англис жана кыргыз улуттарынын маданий-тарыхый өнүгүү факторлору менен шартталган мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчө белгилерин аныктоого мүмкүндүк берет;

3) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочторго жүргүзүлгөн корпустук талдоо алардын функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, анын ичинде колдонуу жыштыктарын, контексттик өзгөрүүлөрүн жана бөлүштүрүү(дистрибуция) өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берет. Корпустук ыкмаларды колдонуу алынган натыйжалардын тактыгын камсыздайт жана изилденген бирдиктерди колдонуудагы актуалдуу багыттарды ачыка чыгарууга мүмкүнчүлүк берет;

4) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөм сын атоочтор системасында универсалдуу мейкиндиктик мүнөздөмөлөрү (симметрия/асимметрия, форма, өлчөм, аралык, чек) ишке ашат, ошол эле учурда мейкиндик түшүнүгүнүн горизонталдык жана вертикалдык абалын сыпаттоодо типологиялык окшоштуктар менен улуттук-өзгөчөлүк айырмачылыктарды көрсөтөт;

5) Эки тилде тең мейкиндикти туюндурган сын атоочтор физикалык, интеллектуалдык жана инсандык сапаттарды мүнөздөө үчүн метафоралык маанилердин өнүгүшүндө көрүнгөн антропоцентрикалуулук менен мүнөздөлөт. Мейкиндиктик маанилеринин метафоралык жолдору улуттук тилдик дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырат;

6) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочторду салыштырып изилдөө лексика-семантикалык жана стилистикалык деңгээлдерде системалуу окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктайт. Бул изилдөө изилденген тилдерде мейкиндиктик мамилелерди колдонуу жагынан типологиялык мүнөздөмөлөрүн белгилөөгө жана мейкиндикти түшүнүүдөгү универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган чен-өлчөм сын атоочторун лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүшүнө, алардын колдонулушунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого, корпустардын негизинде статистика, топтоо, которуу, лексикографиялаштыруу өндүү методдор менен англис жана кыргыз тилдеринин факт-материалдарынын изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана андан алынган натыйжалар боюнча 12 макала жарыяланып, анын ичинде КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн жыйнактарда 7, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 5 макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 196 беттен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңылыктары, коргоого коюлуучу жоболор,

иштин практикалык баалуулугу, изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы жана илимий иштин түзүлүшү боюнча маалыматтар берилди.

1-бап. Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочту изилдөөнүн теориялык маселелерине сереп деп аталып, ал 4 параграфты камтыйт.

1.1. Сөз түркүмдөр теориясын изилдөө деп аталган параграфта сөз түркүмдөрүнүн изилдениши каралды. Сөз түркүмдөр теориясынын байыркы мезгилде пайда болушу, калыптанышы жана азыркы убакка чейинки өнүгүүсүн Платон, Аристотель, Панини(б.з.ч., Vк), Дионисий Фракийский, Абул-Асуад ад-Ду(7-9к), Ф.Ф.Фортунатов, М.В.Ломоносов, Ф.И.Буслаев, А.М. Пешковский, А.А. Потемня, Генри Суит (XIXк), О. Есперсен, Л. Ельмслев, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий, Генри Ли Смит жана Жорж Леонард Трагер, К.Тыныстанов (1934), С.Давлетов, С.Кудайбергенов (1980) изилдешкен.

1.2. Англис тилиндеги сын атоочтордун лингвистикалык табияты деген параграфта англис тилиндеги сын атоочту изилдөөнүн теориялык маселелери, этимологиясы, лингвистикалык дефинициялары, өзгөчөлүктөрү жана түрлөрү каралат. Бул тармакта Huddleston жана Pullum (2002), Cao Jing (2011), Todd (1987), Thorne (2012), Crystal (2004), Bloomfield (1933), Отто Жесперсон (1961), Greenbaum and Quirk (1990), McNally and Kennedy (2008), Bhat (1994), Quirk (1985), Tucker (1998), Dixon, (1997, 1982, 2005), Dixon жана Aikhenvald (2004), Klein (1980), Hofherr, Matushansky (2010), Iwanska (1995), Blöhdorn (2008); Ferris (1993), Warren, (1984), Yamazaki (2002) ж.б. окумуштуулардын эмгектери талданды.

1.3. Түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги сын атоочтордун изилдениши деген параграфта түркологиядагы жана кыргыз лингвистикасында сын атоочтордун иликтениши, сын атоочтордун даражалары, затташкан сын атоочтор талданат. Азыркы салыштырма лингвистиканын алкагында сын атоочтор боюнча жүргүзүлүгөн эмгектерге сереп салынат. Азыркы антропологиялык нуктагы лингвистиканын алкагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр каралат.

1.4. Тил илимдеги валенттүүлүк, лексикалык – семантикалык топ жана лексикалык – семантикалык түр (вариант) деген параграфта валенттүүлүк, лексика-семантикалык топ, семантикалык талаа, лексика-семантикалык вариант иликтенет. Диссертациялык изилдөөдө Л.Теньер жана А.В. де Гроот, В.Г. Адмони М.Д. Степанова, Л.Н. Засорина, Н.И. Берков, М.Д. Степанова, Кацнельсон, В.Д. Аракин, Г.А. Змудяк, В.В. Бурлякова, А.А. Бекбалаев, Ч.К. Найманова ж.б. окумуштуулардын эмгектери талданды.

2-бап. Англис жана кыргыз тилдериндеги сын атоочту изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары деп аталып, изилдөөнүн объектисин, предметин, методдорун жана материалдарын иликтөөгө алат.

2.1. Англис жана кыргыз тилдеринде сын атоочту иликтөөнүн методологиясы жана материалдары деген параграфта изилдөөнүн методологиялык өбөлгөлөрү талданып, сын атоочтор боюнча жазылган

эмгектер талданат. Изилдөөнүн **объектиси** – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор. Изилдөөнүн **предмети** – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү. Аталган диссертациянын методологиялык негиздери катары азыркы лингвистикалык компаративистиканын, функционализмдин, корпустук лингвистиканын негизги принциптери колдонулду. Аталган параграфта мейкиндикти туюнткан сын атоочторду изилдөөдө колдонулган англис тилиндеги корпустар тууралуу маалымат берилет. Кыргыз тилинин корпусундагы фактылык материалдар белгиленет. Мейкиндиктеги чен-өлчөмдү билдирген сын атоочтор бирден лемма (уңгу) түрүндө терилип, корпустарда изилденди.

2.2. Изилдөөнүн методдору параграфында изилдөөдө колдонулган методдор көрсөтүлөт. Илимий иште жалпы илимий методдор: системалаштыруу жана ирээттеп топтоштуруу, анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, интерпретациялоо, которуу ж.б. колдонулат; ядро менен периферияны аныктоочу семалык анализ пайдаланылды. Ошондой эле диссертацияда корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонулду.

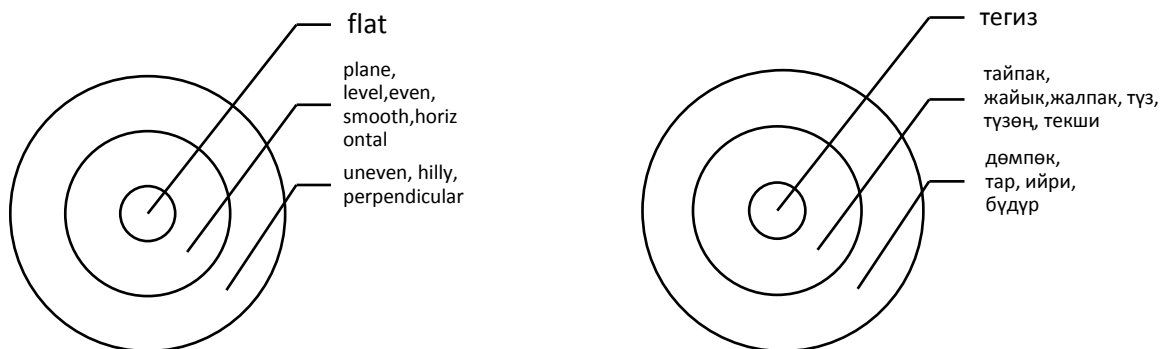
3-бап. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти билдирген сын атоочторду изилдөөнүн тыянактары деп аталып изилдөөнүн натыйжаларын чагылдырат.

3.1. Англис жана кыргыз маданиятындагы мейкиндик түшүнүгүнүн өзгөчөлүктөрү деген параграфта мейкиндик түшүнүгүнүн англис тилде сүйлөгөн калктардын жана кыргыздардын тилдик аң-сезиминдеги орду талданат. Англис тилдүү коомчулук өздөрүнүн дүйнө карашында мейкиндиктин өзгөчөлүктөрүн симметрия, ассиметрия, форма, өлчөм, аралык жана чек аркылуу аныкташат. Мейкиндикти алар так аныкташат, ошондуктан анын өзүнө гана тиешелүү белгилери бар. Кыргыздар мейкиндикти чексиз элестетишет, алар үчүн бийиктиктин орду өзгөчө. Кыргыздардын жер-сууларга ат койгондо алардын көлөмүн, кеңдигин, тардыгын, узундугун, кыскалыгын, алыстыгын, жакындыгын, башатын ж. б. эске алышат.

3.2. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык топтору деген параграфта мейкиндик чен-өлчөмүн туюнткан сын атоочтор лексика-семантикалык топторго ажыратылат. Салыштырылып жаткан тилдерде тегиздиктин, узундуктун, кеңдиктин жана бийиктиктин өлчөмдөрүн билдирген сын атоочтордун лексико-семантикалык топтору ядродон жана перифериядан турат.

3.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги тегиздик өлчөмүн туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү деген параграфта тегиздикти билдирген сын атоочторго англис жана кыргыз тилинин корпустарындагы статистикалык маалыматтар аркылуу лексика-семантикалык анализ жүргүзүлдү. Бул лексика-семантикалык топтун *ядролук семасы* катары англис тилинде *flat (тегиз)* сын атоочу, ал эми кыргыз тилинде *тегиз* сын атоочу аталат. Перифериялык семаларын англис тилинде синонимдик жана

антонимдик түйүндөн турган *plane, level, smooth, even, uneven, hilly, perpendicular, plumb, levelled, horizontal*, сын атоочтору түзсө, ал эми кыргыз тилинде *тайпак, тайпагай, тайпаң, жайык, жайпагай, жайпак, түз, түзөң, текши, жалпак, жалпагай, дөмпөк, ийри, кыйшык, бүдүр* сын атоочтору курайт.

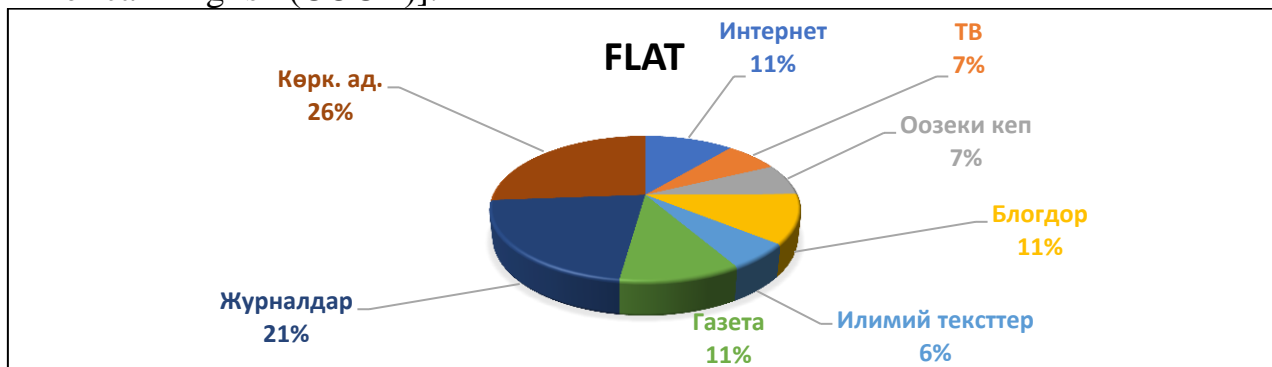

Сүрөт 1. Англис жана кыргыз тилдериндеги *flat* жана *тегиз* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия- антонимдик катар

Flat сын атоочун Кембриж сөздүгү тегиз, жалпак, тайпак экендигин аныктайт, мисалы: *flat surface* (бир заттын үстүнүн тегиз экендигин билдирет: тегиз столдун үстү, тегиз талаа), *flat screen tv* – жалпак экрандуу тв ж.б. [Cambridge Dictionary].

Бул лексика-семантикалык топко кирген *plane, level, smooth, even* сын атоочтору да тегиздик чен-өлчөмүн сыпаттайт. Кембриж сөздүгү бул топтогу сын атоочторду *тегиз, жалпак, жылмакай* деп аныктайт [Cambridge Dictionary] жана төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: буюмдардын жалпактыгын, фигуралардын тегиздигин, муздун бетинин тегиздигин, жылмакайлыгын, рельефтин тегиздигин сүрөттөйт. Мисалы: *Smooth wood floors, a sit-and-read children's area and upstairs coffee shop* (*Жылмакай, тегиз жыгач полдор, балдар үчүн отуруу жана окуу аянты*) [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

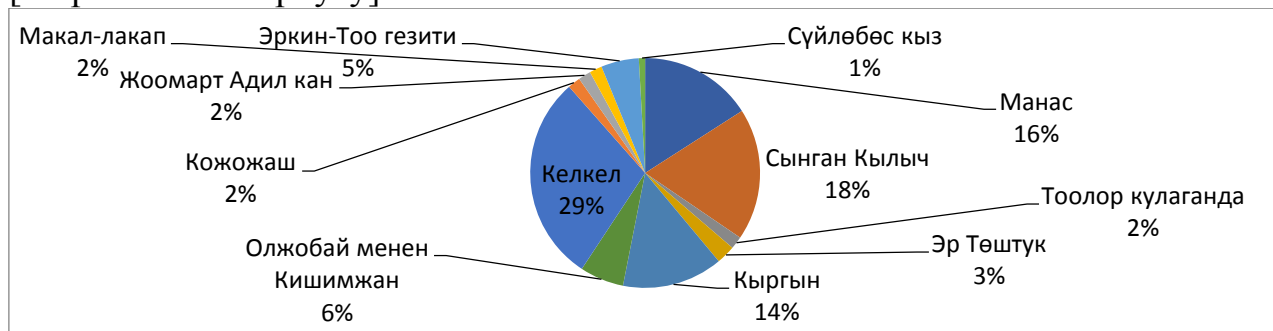
Стилдик жанры боюнча англис тилинин корпустарында *flat* сын атоочунун колдонуу чөйрөлөрү төмөндөгүдөй: жалпы саны: 39882, блогдордо - 4379 жолу, интернетте -4422, ТВ тексттеринде -2694, оозеки кепте- 2776, көркөм адабиятта- 10444, журналдарда-8608, газета, жаңылыктарда-4243, академиялык тексттерде -2316 жолу колдонулат [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

1-диаграмма. Flat сын атоочунунун стилдик жанр боюнча америкалык корпустагы пайыздык катышы.

Кыргыз тилиндеги тегиздик өлчөмүн билдирүүчү ядролук сема *тегиз*. Бул сын атоочтун лексика-семантикалык, стилдик жана корпустук табиятын изилдөөдө кыргыз тилинин корпусу колдонулду. Корпуста *тегиз* сын атоочу 113 жолу колдонулат, анын жыштыгы миллион сөзгө 45.111 сөз туура келет [Кыргыз тили корпусу].

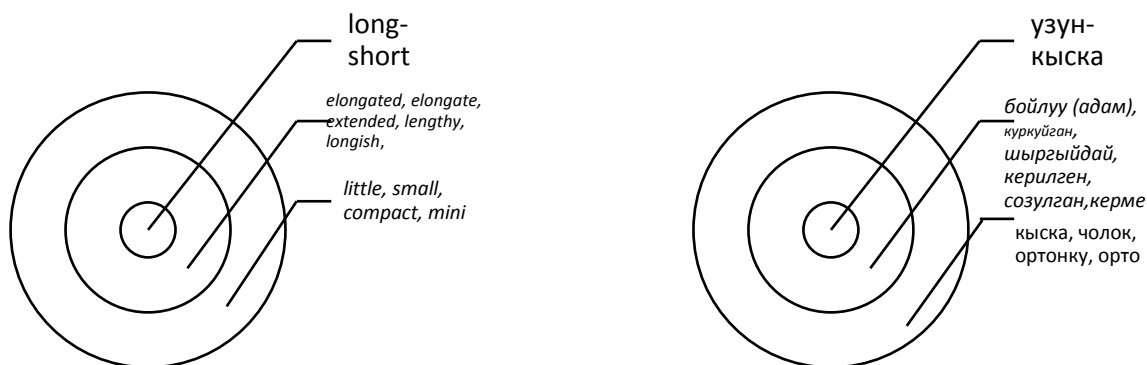
2-диаграмма. Кыргыз тилинин корпусунда “тегиз” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Мейкиндиктеги тегиздикти сыпаттоочу сын атоочтордун лексика-семантикалык тобундагы сын атоочтор *жайык, жайпак, жалпак, тайпак, тайпагай, түз* кеңири лексикалык- семантикалык колдонуу чөйрөсүнө ээ: изилдөө көрсөткөндөй кыргыздар *жерди тегиз, көлдү тегиз, сазды тегиз* деп сыпатташат, мисалы: *Кызыл ат жүрөт жайкалып, Өзөндүн тегиз сазында* [Олжобай менен Кишимжан- Кыргыз тили корпусу]; *Адамдын сырт келбетин, чымыр денесин да жайык* сын атоочу вербализациялайт, мисалы *Кырк чоронун мыктысы, Кыйласынан чыйрагы, Ачык кабак, жайык төш*[Манас- Кыргыз тили корпусу].

Анализдин негизинде эки тилде тең жогорудагы сын атоочтор объекттин тегиздиктеги абалын, формасын, жайгашуусун сүрөттөйт. Англис тилине салыштырмалуу, кыргыз тилиндеги тегиздикти сүрөттөгөн айрым сын атоочтор көбүнчө өзгөчө түшүнүктөрдү жана маанилерди камтыйт. Англис тилинде дагы, кыргыз тилиндегидей эле, сын атоочтор көп маанилүү болушат.

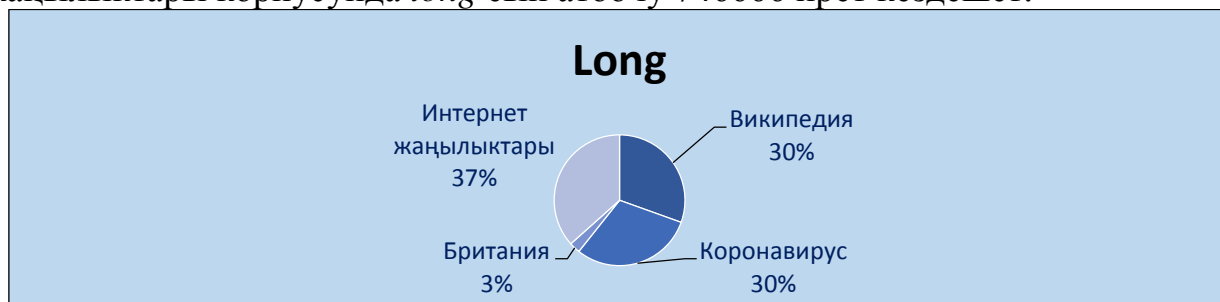
3.4. “Англис жана кыргыз тилдериндеги узундук өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген параграфта *узундукту* сүрөттөгөн сын атоочтордун лексика-семантикалык табияты талданат.

Англис тилинде узундукту сүрөттөгөн ядролук сема: *long* жана *short*, анын перифериялык семаларын *elongated, elongate, extended, lengthy, longish*, ошондой эле антонимдер *little, small, compact, mini* ж.б. түзөт. Кыргыз тилинде ядролук семаларга *узун* жана *кыска* кирет, анын перифериясында *бойлуу (адам), куркуйган, шырмыйдай, керилген, созулган, керме, кыска, чолок, ортоңку, орто* ж.б бар.

Сүрөт 2. Англис жана кыргыз тилдериндеги *Long- short* жана *узун- кыска* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар

Long сын атоочу мейкиндиктеги узундукту өлчөгөн сын атооч. Википедия тексттеринен жыйналган корпуста *long* сын атоочу 621995 ирет, англис тилинин британиялык корпусунда *long* сын атоочу 55258 жолу, Коронавирус корпусунда *long* сын атоочу 616672 жолу, интернет жаңылыктары корпусунда *long* сын атоочу 746666 ирет кездешет:

3-диаграмма. *Long* сын атоочунун тил корпустарында колдонулушу.

Азыркы англис тилинде *long* сын атоочу мейкиндиктеги географиялык узундукту чагылдырат: *Canada's coastline has a length of 202,080 kilometers and is considered the longest coastline worldwide* (Канаданын жээк сызыгынын узундугу 202 080 километрди түзөт жана дүйнө жүзү боюнча эң узун жээк сызыгы болуп эсептелет) [Corpus of Contemporary American English].

Англис тилинин британиялык корпусунда *short* сын атоочу 19448 жолу, англис тилинин америкалык вариантындагы корпуста 151942 ирет, интернет жаңылыктары корпусунда 2734217 жолу, Википедия корпусунда 397327 жолу, ТВ корпусунда 26868 жолу, АКШ сотторунун тексттеринде 11613 жолу, АКШдагы телесериалдар корпусунда 5703 жолу колдонулат.

Бул сын атооч мейкиндикте кыскалыкты өлчөйт: *The shortest river in Britain is the River Morar on the West Coast of Scotland* (Шотландиянын батыш жээктериндеги Морар дарыясы Улуу Британиядагы эң кыска дарыясы) [British National Corpus (BNC)]. Узундукту чагылдырган топко кирген *elongated, extended, lengthy* сын атоочторун Кембриж сөздүгү мындай деп аныктайт: *демейдегиден узунураак жана ичке, керилген, узартылган, адаттагыдан узун же узунураак* [Cambridge Dictionary]. Англис тилинин корпустарын изилдөөдөн алган фактылык материалдарга таянып, *elongated*

(узун) сын атоочу *long* сын атоочунан айырмаланып, расмий коннотацияга ээ экендиги байкалды.

Long сын атоочунан жасалган дагы бир лексема *prolonged* саналат. Коронавирус корпусунда *таажы тумоосунун* байланыштуу *prolonged COVID-19 pandemic* (узакка созулган пандемия), *a prolonged cough* (узак жөтөл), *prolonged immunological response* (узак иммунологиялык жооп) жана башка фразалар катышкан мисалдар арбын.

Кыргыз тилинин корпусунда *узун* сын атоочу 278 жолу 29 ар түрдүү тексттерде кезигет; корпус эсептөөсү боюнча бир миллион сөзгө 111.472 мисал жыштыгы туура келери болжолдонот; “Манас” эпосунда 41 жолу, “Сынган Кылыч” романында 60 жолу, “Жамийла” повестинде 4 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 8 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 6 жолу, “Жээренче чечен” жомогунда 3 жолу, “Асыл таш” жомогунда 1 жолу, “Эки дос” жомогунда 2 жолу, “Чочколой баатыр” жомогунда 2 жолу, “Ач карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Абылай жетим” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 9 жолу, “Келкел” романында 59 жолу, “Кыргын” романында 23 жолу, макал-лакаптарда 35 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 21 жолу кезигет.

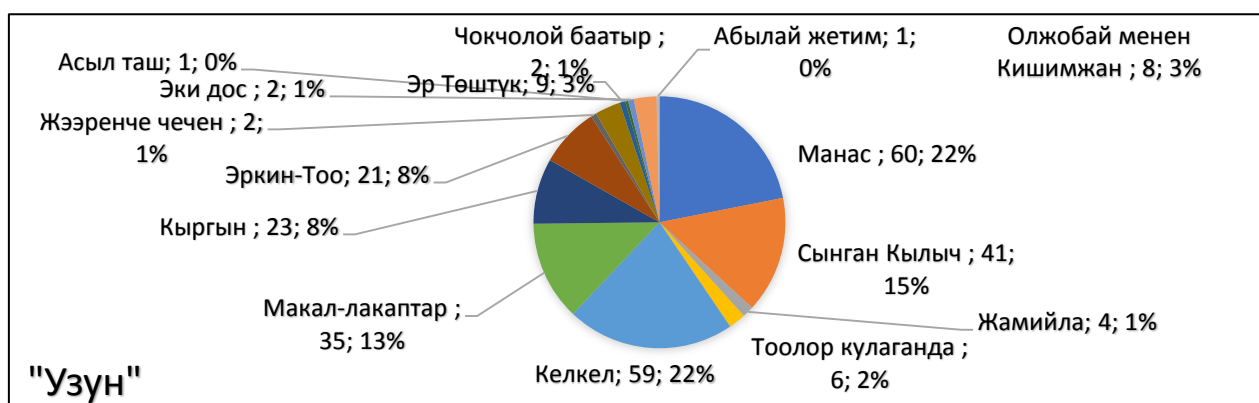

Диаграмма 4. Кыргыз тилинин корпусунда “узун” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Изилдөө көрсөткөндөй, “узун” сын атоочу адамдын, жаныбарлардын келбетиндеги узундукту сыпаттайт: *Узун бойлуу, кең далы, Ары балбан, ары шер* [Манас- Кыргыз тили корпусу].

Географиялык мейкиндиктеги жер-суунун аттарына компонент катары коюлат: *Алымбек Датканын колу келип, кокон аскерлеринин карааны аны сайын көбөйүп, Узун-Агач айланасына туш - тарабынан жыш курчоого алды* [Келкел- Кыргыз тили корпусу].

Лексика-семантикалык вариант катары макал-лакаптарда колдонулат: *Айыбы чыккан жигиттин узун бою пас болот.*

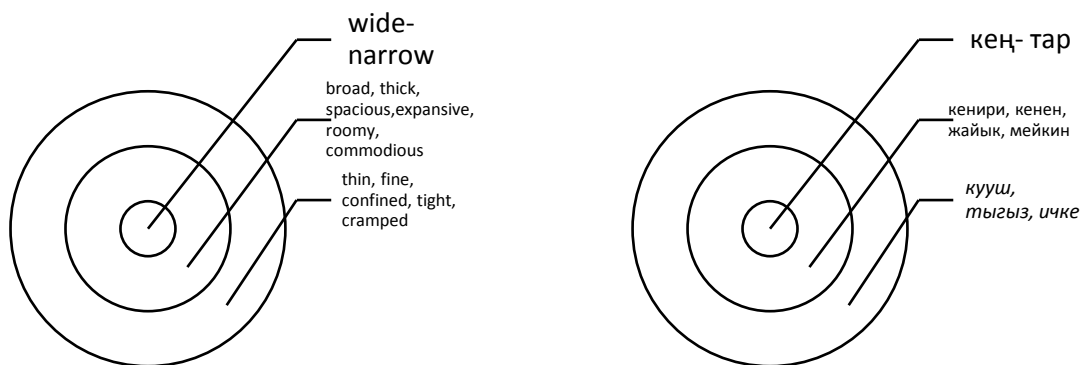
Кыргыз тилинде узундукту өлчөгөн сын атоочтордун бирине *кыска* кирет.

Кыска сын атоочу жаныбарлардын көрүнүшүн сыпаттайт: *Аркасы бийик, ээри бас, Алты ай минсе арыбас, Колу кыска, буту узун, Кутурган Жолой мингени* [Манас- Кыргыз тили корпусу].

Изилдөөдө эки тилде тең узундукту сыпаттаган ядролук сын атоочтор абдан көп колдонуларын байкалат. Ал эми перифериядагы сын атоочтор англис тилинде көбүнчө техникалык жана публицистикалык тексттерде кезигет. Кыргыз тилиндеги сын атоочтор фразеологиялык бирдиктер жана метафоралардын компоненти катары колдонулат.

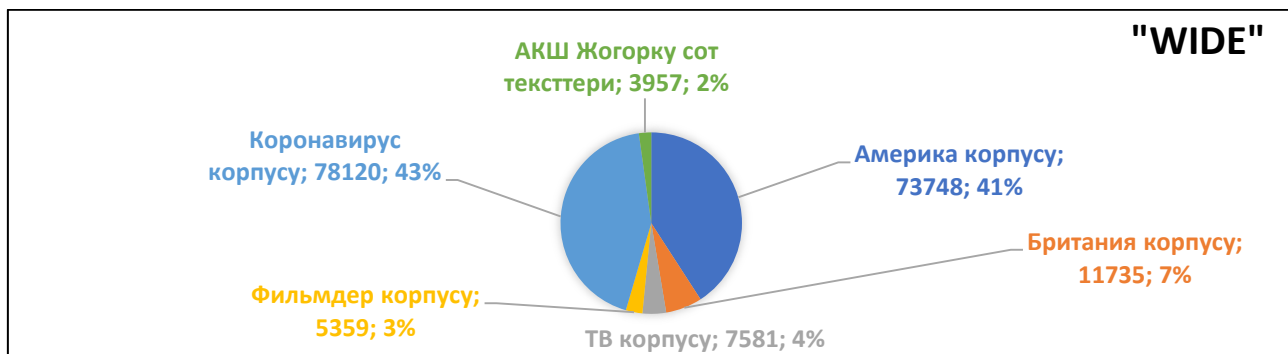
3.5. Англис жана кыргыз тилдериндеги кеңдик (тууралык) өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү деген параграфта мейкиндиктеги *кеңдикти* туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү талданат.

Кеңдик тегиздиктеги горизонталдуу (туурасынан кеткен) жайгашкан түшүнүк. Англис тилинде кеңдикти сыпаттаган сын атоочтордун ядролук семаларын *wide* (кең) анын антоними *narrow* (тар) түзөт. Анын перифериялык семаларына *broad* (кеңири), *thick* (кеңири), *spacious* (кенен), *expansive* (кенен), *extensive* (кеңири), *sizable* (кеңири), *roomy* (кеңири), *commodious* (кеңири), *oversize* (чоң) *voluminous* (көлөмдүү), *oversized* (чоң), *thin* (ичке, кууш), *fine* (кичине) *confined*, *tight*, *cramped* жана башкалар кирет. Кыргыз тилинде ядролук семаларга *кең* жана *тар* кирет, анын перифериясында *кеңири*, *кенен*, *жайык*, *мейкин*, *кууш*, *ичке* сын атоочтору.

Сүрөт 3. Англис жана кыргыз тилдериндеги *wide-narrow* жана *кен-тар* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар.

Wide сын атоочу америкалык англис тилинин корпусунда 73748 жолу, Коронавирус корпусунда 78120 жолу, ТВ корпусунда 7581 жолу, британиялык англис тилинин корпусунда 11735 жолу, фильмдер корпусунда 5359 ирет, АКШ Жогорку сотунун тексттеринде 3957 жолу кезигет.

Диаграмма 5. Англис тилинин корпусунда “wide” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Жогорудагы диаграмма көрсөткөндөй *wide* сын атоочу азыркы англис тилинде жыш колдонулган лексемаларга кирет. Англис тилинин корпустарында *wide* деген сын атооч төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ экендиги байкалды:

а) мейкиндиктеги кеңдикти (заттын туурасын) сыпаттайт: *They are 1 " wide 2 " long 1/8 thick with a quarter round on the perimeter.* (Алардын туурасы 1 дюйм, узундугу 2 дюйм, калыңдыгы 1/8, периметри болсо төрттөн бирди түзөт [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

б) дүйнөнүн кеңдигин вербализациялайт: *I wouldn't take it if it was the last hot dog in the whole wide world* (Эгер бул кең ааламдагы акыркы хот-дог болсо, мен аны алмак эмесмин) [The TV Corpus].

в) Ландшафтты сүрөттөйт: *Snow is like a wide sea* (Кар деген чалкып кең деңиздей жатат) [The Movie Corpus].

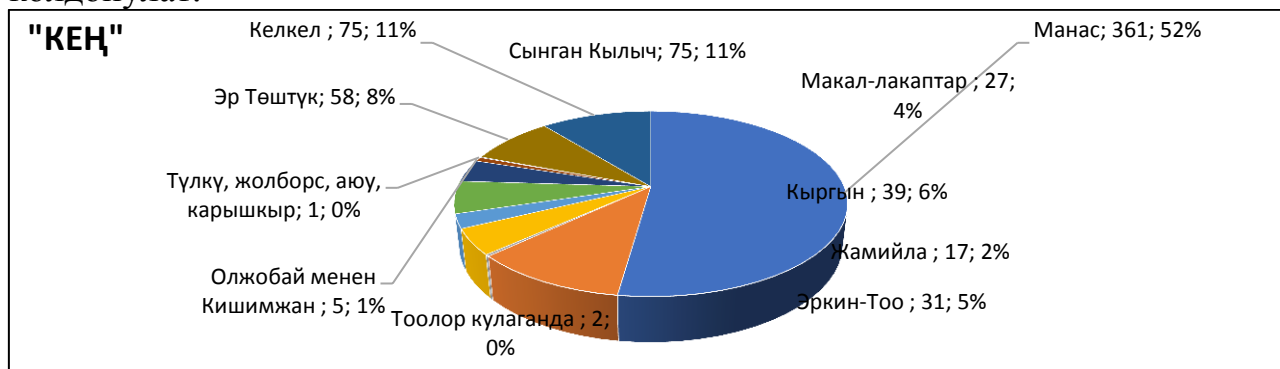
Narrow сын атоочу мейкиндиктеги тардыкты сыпаттайт. Америкалык англис тилинин корпусунда 31316 жолу, Википедия корпусунда 56670 жолу, Коронавирус корпусунда 19962 жолу, Британиялык англис тилинин корпусунда 4786 жолу, америкалык телесериалдар корпусунда 1349 жолу колдонула тургандыгы аныкталды. Narrow сын атоочу төмөндөгү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: көчөлөрдүн, өтмөктөрдүн тардыгын сүрөттөйт: *Very many delivery vehicles in this narrow shopping street* (Бул мар базар көчөсүндө жүк жеткирүү унаалары көп турат) [Corpus of Contemporary American English (COCA)];) ландшафттын тардыгын сыпаттайт: *These are dissected by three narrow valleys* (Алар үч кууш өрөөнгө бөлүнөт) [The Wikipedia Corpus].

Англис тилиндеги *broad, spacious, expansive* сын атоочтору да кеңдикти сыпаттайт. Аталган сын атоочтун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар: Мисалы: Кандайдыр бир ландшафттын кеңдигин сыпаттайт: *Encircled by a broad sweep of the River Usk* (Уск дарыясынын жайпак агымы менен курчалган) [British National Corpus (BNC)]; Бөлмөнүн, үйдүн, имаараттын кеңдигин сыпаттайт: *Originally a spacious country house, the hotel offers every conference and leisure facility* (Алгач көп айыл үйү катары салынган бул мейманкана конференциялар жана эс алууга бардык мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт) [British National Corpus (BNC)]; Океандын чалкып жаткан кеңдигин сүрөттөйт: *In the middle of this beautiful, wonderful, huge, enormous,*

expansive ocean (Бул кооз, кереметтүү, зор, эбегейсиз зор, кең океандын ортосунда) [The TV Corpus].

Thin сын атоочу заттын ичкелигин, кууштун сыпаттайт. *Thin* сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: Дубалдардын ичкелигин, жукалыгын билдирет: *They were etching the wafers to create thin vertical walls standing up from the surface* (Алар вертикалдуу жука дубалдарды уруу үчүн пластиналарды оюшту). [Corpus of Contemporary American English (COCA)].

Кыргыз тилинин корпусунда *кең* сын атоочу 691 ирет 28 текстте кезигет. Аталган сын атоочтордун арасынан корпустагы эң жыш колдонулган сын атооч экендиги белгиленди. Корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө 277.077 мисал туура келет [Кыргыз тили корпусу]. “Манас” эпосунда 361 жолу, “Сынган Кылыч” романында 75 ирет, “Жамийла” чыгармасында 17 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 5 жолу, “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “Түлкү, жолборс, аюу, карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 58 жолу, “Келкел” романында 75 жолу, “Кыргын” романында 39 жолу, макал, лакаптарда 27 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 31 ирет колдонулат.

Диаграмма 6. Кыргыз тилинин корпусунда “кең” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Изилдөө көрсөткөндөй, “Манас” эпосунда *кең* сын атоочу: мейкиндиктеги жер-суунун кенендигин сүрөттөйт: *Акбалтай Алтымыйи балбан аттанып, Кең Каикар ылдый жакалап* [Манас- Кыргыз тили корпусу]; кийимдин кеңендигин сүрөттөйт: *Кебез белбоо, кең өтүк, Келберсиген Коңурбай Болжолун айтып кетейин* [Манас- Кыргыз тили корпусу]; Эпостордо баатырлардын келбети *кең* сын атоочу аркылуу сыпатталат, мисалы: *Узун бойлуу, кең далы, Кең көкүрөк эр элең* [Эр Төштүк- Кыргыз тили корпусу].

Кыргыздар дүйнөнү, ааламды, мейкиндикти *кең*, чексиз деп билишкен, ал төмөндөгү мисалда көрүнөт: *Бул жаркыраган кең дүйнөнүн куту жалгыз ошолор калгансып Сарыбайдын көңүлүн оодурат* [Сынган Кылыч- Кыргыз тили корпусу].

Публицистикалык стилде аталган сын атооч жер-суунун аттарында кезигет, мисалы: *Чүй облусунун Ысык-Ата районунун Кең-Будуң айыл өкмөтүнүн башчысын шайлоо болуп өттү*[Эркин-Тоо- Кыргыз тили корпусу].

Мейкиндиктеги кенендиктин канчалык тар экендигин билдирген сын атооч *тар*. Кыргыз тили корпусунда *тар* лексемасы 128 жолу 23 тексттерде кездешет. Корпустук программанын божомолунда миллион сөзгө 51.325 мисал туура келет. *Тар* сын атоочу сүйлөмдө аныктооч, бышыктооч жана баяндоочтук кызматты аткара тургандыгын корпус көрсөттү. [Кыргыз тили корпусу]. Ал “Манас” эпосунда 15 жолу, “Сынган Кылыч” романында 11 ирет, “Жамийла” чыгармасында 2 жолу, “ “Тоолор кулаганда” чыгармасында 2 жолу, “ Алдар Көсө ” жомогунда 1 жолу, “Асыл Таш” жомогунда 4 жолу, “Алданган карышкыр” жомогунда 1 жолу, “Көнөчөк кийген түлкү” жомогунда 1 жолу, “Жагалым” жомогунда 1 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 6 жолу, “Келкел” романында 27 жолу, “Кыргын” романында 12 жолу, макал, лакаптарда 34 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 11 ирет колдонулат.

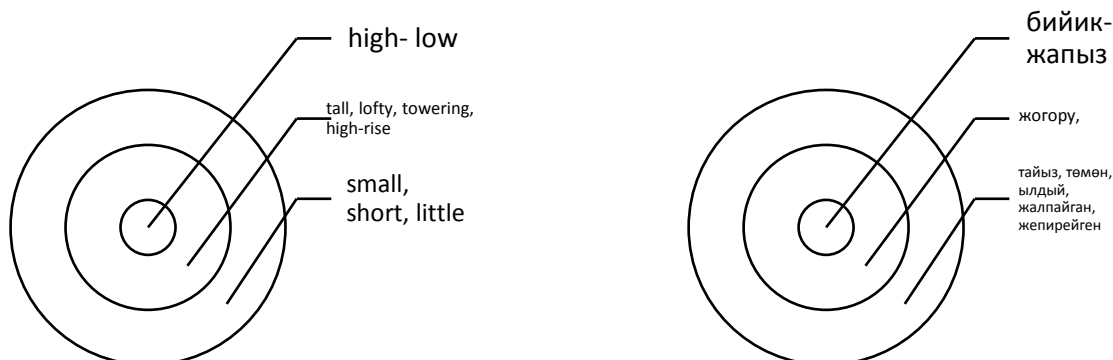
Анализ көрсөткөндөй, *тар* сын атоочу: жер-суунун, жолдун тардыгын сыпаттайт, мисалы: *Тар кысыкка барганда Ошондо Кошой абакең Өкүрүгү тааш жарып, Кыйкырыгы баш жарып* [Манас- Кыргыз тили корпусу]; кыргыздардын жашоо философиясында адам өмүрү кыска, ал жашаган дүйнөнү каймана мааниде *тар дүйнө* метафорасы сүрөттөйт: *Бу бейбана, бу жан этин жедирген тар дүйнө менен коштошу ... арман күү чалы* [Сынган Кылыч- Кыргыз тили корпусу]; адамдын көңүлүнүн, пейилинин тардыгын сүрөттөйт, бул учурда лексика-семантикалык вариант катары пейили тар, ичи тар деген фразеологизмдер колдонулат: *Бейли тар адам кең идиштен аш иче албайт* [Макал]; буюмдун тардыгын сыпаттайт: *Кемпир аны мышыктан көрдү да каймакты оозу тар көнөчөккө салды* [Көнөчөк кийген түлкү- Кыргыз тили корпусу]; турак-жайдын тардыгын сыпаттайт: *Момун эки тизесин кучактап , тар чатырда Карасакалдын баш жагында ой басып огурган* [Келкел- Кыргыз тили корпусу]; публицистикада ишенимдин, ойдун тардыгын репрезентациялайт: “*бардык ишти туура , акыл менен жасап жатам*” деген *тар ишенимбиз улам күчөп бекемделип баратканын туйбагандыгыбызда* [Эркин-Тоо- Кыргыз тили корпусу].

Ал эми перифериядагы *кеңири, кенен, жайык, мейкин, кууш, ичке* сын атоочтору кенендикти жана тардыкты туюнтуп, көбүнчө табият менен байланышкан кырдаалдарды сүрөттөйт. Мисалы: “Олжобай менен Кишимжан” дастанында жер-суунун кенендигин сүрөттөйт: *Айдап койгон жери жок Аймагы мейкин саз болуп, Агын суу менен жарышкан Ала моюн каз болуп* [Олжобай менен Кишимжан- Кыргыз тили корпусу]. *Токтогул : Кош , аман бол , элим ай , кеңирсиген кенен жай көк мелжиген жерим ай , ойноп - күлгөн теңим ай !* [Келкел- Кыргыз тили корпусу].

Эки тилдеги кендикти туюнткан сын атоочтордун айырмачылыгы англис тилдүү калк менен кыргыздардын тарыхый жана маданий өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Кыргыз тили көбүнчө табигый философияга байланыштуу мейкиндикти метафоралык мааниге басым жасоо менен сүрөттөйт, ал эми англис тили практикалык контексте өлчөм маанисинде колдонулат.

3.6. Англис жана кыргыз тилдериндеги бийиктик өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү”

деген параграфта бийиктикти туюнткан сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү изилденет. Бийиктик вертикалдуу ченем, аны репрезентациялаган сын атоочтордун англис тилиндеги ядролук семаларына *high* жана *low* лексемалары кирет, ал эми анын перифериялык семаларына *tall, big, giant, long-legged, lanky, leggy, towering, lofty, elevated, lifted, dominating, uplifted, raised, high-rise, small, little, short* жана башкалар кирет. Ал эми кыргыз тилинде бийиктикти эки сын атооч сыпаттайт: *бийик* жана *жапыз*. Анын перифериялык семаларына *жогору, төмөн, ылдый, терең, тайыз, жалпайган, жепирейген* жана башка сөздөр кирет.

Сүрөт 4. Англис жана кыргыз тилдериндеги *high- low* жана *бийик- жапыз* сын атоочторунун семантикалык талаасы: жакынкы периферия- синонимдик катар жана алыскы периферия-антонимдик катар.

Англис тилинин корпустары көрсөткөндөй эле, *high* сын атоочу эн жыш санда колдонулган сын атооч. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда ал 397159 жолу, Википедия корпусунда 1105164 жолу, Коронавирус корпусунда 766752 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 37700 жолу, ТВ корпусунда 62381 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 9039823 жолу, Интернет тексттери корпусунда 7331043 ирет, АКШ Жогорку сот тексттери корпусунда 12869 ирет колдонулат:

Диаграмма 7 Англис тилинин корпусунда “*high*” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы.

High сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөндөгүлөр: кандайдыр бир заттын, түшүнүктүн бийиктигин, узундугун чагылдырат: *It would stand about 70 feet high, or a little taller than the old V-2* (Бул болжол менен

70 фут бийик, же эски V-2ден бир аз бийик болмок) [The TV Corpus]; жер шарынын үстүндөгү бийиктикти чагылдырат: *From his new vantage point of over 1, 000 miles high, he sees the Earth as a vast rolling sphere upon which the oceans (1000 милден ашкан бийик байкоо пунктунан ал Жерди океандар чогулуп турган эбегейсиз чоң сфера катары көрөт)* [The TV Corpus].

Тил корпустарында белгиленгендей, high сын атоочу төмөндөгү сөз айкаштарында колдонулат: *High Income (жогорку киреше), high heels (шашы така), high hopes (терең үмүттөр), high level (жогорку деңгээл), high standards (жогорку стандарттар), high price (жогорку баа), high life (бай-бакубат жашоо), high radioactivity (жогорку радиоактивдүүлүк).*

Low сын атоочу мейкиндиктеги жапыздыкты сыпаттайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 140799 жолу, Википедия корпусунда 223525 жолу, Коронавирус корпусунда 303100 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 16453 жолу, ТВ корпусунда 18638 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 2943743 жолу, Интернет тексттери корпусунда 2894692 ирет колдонулат, АКШ Жогорку сот тексттери корпусунда 4444 жолу колдонулат.

Low сын атоочу да англис тилинин корпустарында абдан жыш колдонула тургандыгы аныкталды, анын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө төмөндөгүлөр кирет: Терезелердин жапыздыгын сыпаттайт: *Cover old glass in doors and low windows with safety film (Эшиктердин жана жапыз терезелердин эски айнектерин коопсуздук пленкасы менен жабыңыз)* [British National Corpus (BNC)]; Көпүрөлөрдүн жапыздыгын сүрөттөйт: *You wan na watch that low bridge (Сен ошол жапыз көпүрөнү көргүң келет)* [TV Corpus]; Суунун эң төмөнкү деңгээлин чагылдырат: *Poyang Lake is facing low water levels (Поянг көлү суунун деңгээли төмөн)* [Coronavirus Corpus].

Tall сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 39643 жолу, Википедия корпусунда 59418 жолу, Коронавирус корпусунда 9730 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 4296 жолу, ТВ корпусунда 9001 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 100000 жолу, Интернет тексттери корпусунда 100000 ирет колдонулат.

Tall сын атоочунун төмөндөгүдөй лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү бар: Имараттардын бийиктигин чагылдырат: *It seemed like I could leap tall buildings in a single bound (Өзүм мен бийик имараттарды бир секирип өтө алчудай сезилчү)* [Coronavirus Corpus]; Эстелик, монументтердин бийиктигин сыпаттайт: *Work on 18 percent of the 450-foot tall statue of Ambedkar was complete (Амбедкардын 450 фут бийик эстелигинин 18 пайызы бүттү)* [Coronavirus Corpus].

Lofty сын атоочу да бийиктикти репрезентациялайт. Азыркы америкалык англис тилинин корпусунда аталган сын атооч 2937 жолу, Коронавирус корпусунда 3039 жолу, Британиялык англис тилинин улуттук корпусунда 291 жолу, ТВ корпусунда 280 жолу, Интернет жаңылыктары корпусунда 55010 жолу, Интернет тексттери корпусунда 36328 ирет колдонулат.

Lofty сын атоочунун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: Тоолордун бийиктигин сүрөттөйт: *The Lofty Mountain and Flowing Water (Бийик тоо жана аккан суу)* [Corpus of Contemporary American English (COCA)]; Учактын, машинанын бийиктигин сүрөттөйт: *Look for a nice lofty airplane (Жакшы бийик учак изде)* [iWeb: The 14 Billion Word Web Corpus].

Кыргыз тилиндеги *Бийик* лексемасы кыргыз тили корпусунда 446 жолу 71 текстте кезигет; корпустук программанын божомолунда бир миллион сөзгө аталган сын атоочтун 178, 837 мисал жыштыгы туура келет.

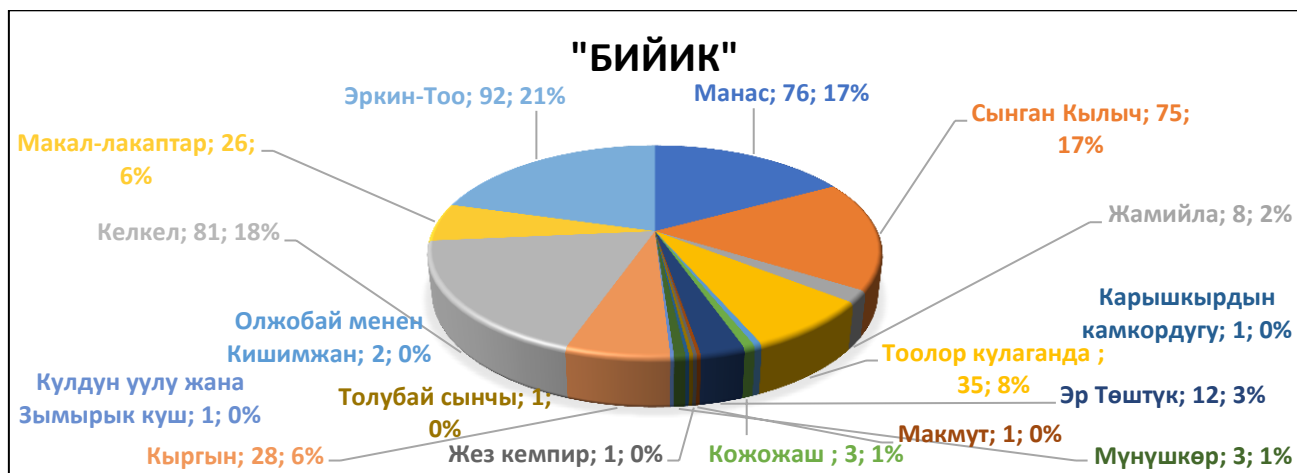

Диаграмма 8 Кыргыз тилинин корпусунда “бийик” лексемасынын колдонулушунун пайыздык катышы

Аталган лексема “Манас” эпосунда 76 жолу, “Сынган Кылыч” романында 75 ирет, “Жамийла” чыгармасында 8 жолу, “Олжобай менен Кишимжан” дастанында 2 жолу “Тоолор кулаганда” чыгармасында 35 жолу, “Карышкырдын камкордугу” жомогунда 1 жолу, “Мүнүшкөр” жомогунда 3 жолу, “Кулдун уулу жана Зымырык куш” жомогунда 1 жолу, “Толубай сынчы” жомогунда 1 жолу, “Жез кемпир” жомогунда 1 жолу, “Макмут” жомогунда 1 жолу, “Кожожаш” дастанында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 12 жолу, “Келкел” романында 81 жолу, “Кыргын” романында 28 жолу, макал, лакаптарда 26 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 92 ирет колдонулат.

Корпустук анализ көрсөткөндөй, *бийик* сын атоочу төмөндөгү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: түз мааниде ландшафттын бийиктигин вербализациялайт: *Таштуу бийик зоосу көп* [Манас- Кыргыз тили корпусу]; имараттардын, мунаралардын, сепилдердин бийиктигин сыпаттайт: *Оңсуз бийик мунара Баашалыгы башкача* [Манас- Кыргыз тили корпусу]; үндүн бийиктик диапозону сыпатталат: *Жыйын Абил - бийдин сөзүн бузган бийик үн чыккан жакка дүркүрөп бурулду* [Сынган Кылыч- Кыргыз тили корпусу]; адамдын рухунун, кадыр-баркынын улуулугу, ой-максаттарынын бийиктиги репрезентацияланат: *Ак мухабатты, адамзааданын бийик рухун мактап, тарлыгын жектеп* [Келкел- Кыргыз тили корпусу].

Заттардын бийик эмес экендигин туюнткан сын атооч *жапыз*. Кыргыз тили корпусунда аталган лексема 10 жолу кезигет, анын ичинде үчөө тактооч

катары колдонулат, анын ичинде “Манас” эпосунда 1 жолу, “Сынган Кылыч” романында 3 жолу, “Эр Төштүк” эпосунда 3 жолу, “Келкел” романында 1 жолу, макал-лакаптарда 1 жолу, “Эркин-Тоо” гезитинде 1 жолу пайдаланылат.

Корпустук талдоонун негизинде аталган сын атоочтун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр экендиги аныкталды: имараттардын, үйлөрдүн жапыздыгын сыпаттайт: *Жапыз болду бийик там* [Манас- Кыргыз тили корпусу]; ландшафттын деңиз деңгээлинен канчалык жапыздыгы сүрөттөлөт: *айры өркөчтүү төөлөр кейиптенген бирине бири уланышкан жапыз адырмак жер* [Сынган Кылыч- Кыргыз тили корпусу].

Бийиктикти репрезентациялаган лексемаларга *жогору* кирет. Кыргыз тили корпусунда ал 307 ирет колдонулат. Корпустук талдоо аталган лексема тандалган тексттерде дээрлик баары тактооч катары кызмат кыла тургандыгын аныктайт. Сын атооч катары 20 сүйлөмдө гана колдонулат. Дагы бир баса белгилеп кетүүчү жагдай, аталган лексема публицистикалык стилдеги тексттерде арбын пайдаланылат.

Сын атооч катары *жогору* лексемасы төмөнкү лексика-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ: жер-суунун жогорку тарапта экендигин билдирет: *Антпесе шаар көчөлөрүнүн жогору жагындагы дөбөдө от жаксак - эл аралык чатак чыгышы мүмкүн* [Тоолор кулаганда- Кыргыз тили корпусу].

Төмөн сын атоочу жогору сын атоочунун антоними. Кыргыз тилинин корпусунда 212 жолу кезигет, бирок анын 20 га жакыны гана сын атооч катары колдонулат. Анын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй аныкталат: кандайдыр бир жердин ылдый жакта экендигин туюнтат: *Төмөн жакта чоң дайра Мунун баарын кыдырдым* [Манас- Кыргыз тили корпусу].

Жалпайган сын атоочу кыргыз тилинин корпусунда 1 жолу колдонулат, ал үйдүн бийиктигинин жапыздыгын түшүндүрөт: *Жалпайган үйү билинбейт , Кайдан табам элимди ?* [Олжобай менен Кишимжан- Кыргыз тили корпусу].

Жепирейген сын атоочу бойдун кыскалыгын, турак-жайдын жапыздыгын билдирет: *октунун ылымта жерине курулган бир нече тааш короо , ар короонун бир четинде жепирейген бастырма , эшиктеринде бирден түп саада , же тал көрүнөт* [Сынган Кылыч- Кыргыз тили корпусу].

Анализ көрсөткөндөй англис тилине салыштырмалуу кыргыз тилиндеги ядролук лексеманын колдонуу жыштыгы жогору. Ал эми перифериялык сын атоочтор азыраак колдонула тургандыгы байкалды. Алар көбүнчө метафора жана фразеологиялык бирдиктин курамында компонент катары катышат. Ал эми англис тилиндеги сын атоочтор көп түрдүүлүк жана көп кырдуулук менен мүнөздөлөт, анда негизги жана перифериялык семалар мейкиндик белгилерин билдирет.

Корутунду. Изилдөө төмөнкүдөй натыйжаларга ээ болду:

1) Изилдөөнүн жыйынтыгында англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун системалары ядро жана периферияны бөлүп көрсөтүү менен так иерархиялык түзүлүштү көрсөтөрү аныкталды. Мында англис тилинде ядрого негизги мейкиндик мааниси бар бир маанилүү сын атоочтор (long, wide, high) кирет; кыргыз тилинде болсо ядро

компоненттери көбүнчө кененирээк мааниге ээ болуп, бир эле учурда бир нече мейкиндик чен-өлчөмдөрүн сүрөттөй алат.

2) Мейкиндикти түшүнүүдө маданий-тарыхый факторлордон улам маанилүү айырмачылыктар аныкталды: англис тилинде мейкиндик мамилелерин сүрөттөгөн кеңейтилген система басымдуулук кылат, бул деңиз маданиятынын жана өнөр жайдын өнүгүүсү менен байланыштуу; кыргыз тилинде мейкиндик сын атоочтору көчмөн жашоо шарты менен тыгыз байланышта болуп, тоолуу ландшафттын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

3) Корпустук талдоо мейкиндик чен-өлчөм сын атоочторун колдонууда сандык жана сапаттык айырмачылыктарды көрсөттү: англис тилинде мейкиндикти туюндурган сын атоочторунун жыштыгы жогору; кыргыз тилинде контексттик колдонуусу кеңири. Айырмачылыктары айкашуу жана колдонуу чөйрөсүндө (дистрибуция).

4) Жалпы универсалдык мейкиндик мүнөздөмөлөрдүн болуусу менен, алардын тил аркылуу ишке ашуусу улуттук өзгөчөлүктөргө ээ экени аныкталды: англис тилинде так мейкиндик чен-өлчөмдөрүнүн системасы жакшы өнүккөн; кыргыз тилинде мейкиндик мүнөздөмөлөр көбүнчө салыштырмалуу чендер аркылуу билдирилет.

5) Англис тилиндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтордун метафоралык маанилерин талдоо көрсөткөндөй, англис тилинде метафоралар негизинен социалдык абал жана жетишкендиктер менен байланышкан; кыргыз тилинде болсо моралдык-этикалык сапаттар жана туулгандык байланыштар менен байланышкан метафоралар басымдуулук кылат.

6) Салыштырма анализ жүргүзүү аркылуу төмөнкүлөр аныкталды: мейкиндик байланыштарды билдирүүдөгү жалпы типологиялык мүнөздөмөлөрү; ар бир тилде мейкиндик түшүнүктөрүнүн өзгөчөлүктөрү; мейкиндик лексикасынын калыптанышында маданий факторлордун тийгизген таасиринин деңгээли.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

Илимий иштин мазмунун чагылдырган төмөндөгү макалалар жарык көргөн:

1. Чортекова, М.Т. Problem of distinguishing parts of speech in English [Текст] / М.Т. Чортекова // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына – 2005. - №3 – Б. 113-116.

2. Чортекова, М.Т. Кыргыз жана англис тилдериндеги сөз түркүмдөр системасы жана ал системадагы сын атоочтор [Текст] М.Т. Чортекова // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына – 2006. - №3 — Б. 235-242.

3. Чортекова, М.Т. Лексико-семантический анализ прилагательных пространственной ориентации (на материале английского и кыргызского языков [Текст] М.Т. Чортекова // Известия НАН РК – 2007. - №1 – С.88-91.

4. Чортекова, М.Т. Особенности семантической сочетаемости английских прилагательных wide и broad [Текст] М.Т. Чортекова // Вестник КГУСТА им. Н. Исанова – 2010. - №3. – Б. 246-248.

5. Чортекова, М.Т. Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикте бир өлчөмдүү көрүнүштөрдү туюндурган сын атоочторго лексикалык жана семантикалык анализ жүргүзүү [Текст] М.Т. Чортекова // Вестник КГУ им. И. Арабаева – 2011. - №6. – Б.178-182.

6. Чортекова, М.Т. Тил илиминдеги валенттүүлүк маселеси [Текст] М.Т. Чортекова // Наука и новые технологии – 2014. - №2. – Б.243-245.

7. Чортекова, М.Т. Англис жана кыргыз тилдериндеги өлчөм маанидеги синонимдик катардын сын атоочторунун колдонулуш өзгөчөлүктөрү [Текст] М.Т. Чортекова // Вестник КГУ им. И. Арабаева – 2014.- №14. – Б.152-156.

8. Чортекова, М.Т. Англис тилиндеги large, big жана great сын атоочторунун семантикалык айкашуу өзгөчөлүктөрү [Текст] М.Т. Чортекова // Вестник КГУ им. И. Арабаева – 2015. - №18. – Б.165-169.

9. Чортекова, М.Т. Этнолингвистическая экспрессивность прилагательных в кыргызском языке [Текст] М.Т. Чортекова // Международный журнал экспериментального образования. – 2023. – № 4 – Б. 42-46.

10. Чортекова, М.Т. Корпусное исследование прилагательного “чоң” в кыргызском языке [Текст] М.Т. Чортекова // Международный журнал экспериментального образования. – 2023. – № 5 – Б.25-30.

11. Чортекова, М.Т. Англис тилиндеги бийиктикти репрезентациялаган сын атоочтордун лексика- семантикалык өзгөчөлүктөрү(англис тилинин корпустарынын материалдарында) [Текст] М.Т. Чортекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- 2024. - №2. – Б.382-385.

12. Чортекова, М.Т. Semantic Analysis of the Group of Adjectives Denoting Spatial Orientation with Core Adjectives “big” and “чоң” in the English and Kyrgyz Languages [Текст] М.Т. Чортекова // Бюллетень науки и практики. - 2024.- №8 - Б.506-518.

Чортекова Миргүл Темирбековнанын “Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочторго лексикалык жана семантикалык анализ жүргүзүү” аттуу темада 10.02.20 – тектештирмелүү, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: сын атооч, мейкиндик, тегиздик, бийиктик, узундук, кеңдик, лексика-семантикалык талаа(ЛСТ), ядро, периферия, валенттүүлүк, лексик- семантикалык вариант(ЛСВ), корпустук лингвистика.

Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн сыпаттаган сын атоочтор.

Изилдөөнүн максаты – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюнткан сын атоочтордун лексикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөмүн билдирген сын атоочтордун лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөө методдору. Илимий иште жалпы илимий методдор: анализ, синтез, жалпылоо, классификациялоо, лексика-семантикалык анализ сын атоочтордун лексикалык, семантикалык, стилдик, контексттик, семалык анализ, корпустук лингвистиканын сандык жана сапаттык методдору колдонулат

Изилдөөнүн негизги натыйжалары

1) Алгач ирет англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик чен-өлчөм сын атоочторуна комплекстүү түрдө салыштыруу изилдөө жүргүзүлүп, салыштырма тил илими жана тилдин жалпы өзгөчөлүктөрү теориясынын өнүгүшүнө маанилүү салым кошту. Мейкиндикти туюнткан сын атоочтордун жана алардын семантикалык, функционалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен анализдөө методологиясы иштелип чыкты;

2) Корпустук лингвистиканын, компоненттик талдоонун жана тилдик-маданий изилдөөлөрдүн методдорун айкалыштырып, мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун изилдөөгө комплекстүү ыкма иштелип чыгып, колдонууга киргизилди. Ар түрдүү түзүлүштөгү тилдерде мейкиндик түшүнүгүнүн улуттук-өзгөчөлүктөрүн аныктоо методикасы түзүлдү;

3) Англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурган сын атоочтор боюнча кеңири тилдик материал чогултулуп, жөнгө салынды. Мейкиндиктеги чен-өлчөм сын атоочторун колдонуу чөйрөсүнүн корпусун, жыштык мүнөздөмөлөрүнүн колдонуулусу, метафоралык маанилердин классификациясын жана мейкиндик өлчөмдөрүнүн типологиясын камтыган маалымат базасы түзүлдү.

Иштин натыйжаларынын колдонулуу чөйрөсү. Англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы, англисче-кыргызча котормо, корпустук

лингвистика боюнча атайын курстарда колдонууга болот, курстук жана квалификациялык иштерге теориялык негиз боло алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чортековой Миргул Темирбековны на тему «Лексико-семантический анализ прилагательных пространственной ориентации (на материале английского и кыргызского языков) на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: прилагательное, пространство, описание, плоскость, высота, длина, ширина, лексико-семантическое поле, ядро, периферия, валентность, лексика- семантический вариант, корпусная лингвистика,.

Предметом исследования являются лексико-семантические особенности прилагательных, обозначающих пространственную ориентацию в английском и кыргызском языках. **Объектом исследования** являются прилагательные, описывающие пространственную ориентацию в английском и кыргызском языках.

Цель исследования – определить лексико- семантические особенности прилагательных, выражающих пространственную ориентацию, в английском и кыргызском языках.

Методы исследования. анализ, синтез, обобщение, классификация, лексико-семантический анализ прилагательных, лексический, семантический, стилистический, контекстуальный, семантический анализ, количественные и качественные методы корпусной лингвистики.

Научные результаты:

1) Впервые проведено комплексное сопоставительное исследование пространственных прилагательных в английском и кыргызском языках, что вносит существенный вклад в развитие сопоставительной лингвистики и теории языковых универсалий. Разработана методология анализа пространственных прилагательных с учетом их семантических, функциональных и культурологических особенностей.

2) Разработан и апробирован комплексный подход к изучению пространственных прилагательных, сочетающий методы корпусной лингвистики, компонентного анализа и лингвокультурологического исследования. Создана методика выявления национально-специфических особенностей пространственной концептуализации в разноструктурных языках.

3) Собран и систематизирован обширный языковой материал по пространственным прилагательным в английском и кыргызском языках. Создана база данных, включающая корпус контекстов употребления пространственных прилагательных; частотные характеристики их использования; классификацию метафорических значений; типологию пространственных параметров.

Область применения результатов работы. Результаты работы могут быть использованы при чтении лекций по сравнительной типологии

английского и кыргызского языков, при практических курсах по переводу, на спецкурсах по корпусной лингвистике, и могут послужить теоретической базой для курсовых и квалификационных работ.

ABSTRACT

of thesis “Lexical and semantic analysis of Spatial Adjectives in the English and Kyrgyz languages” by Chortekova Mirgul Temirbekovna for the degree of Candidate of Philological Sciences in 10.02.20 - Historical and Comparative, Contrastive Linguistics

Key words: *adjective, description, space, height, length, width, lexical-semantic field, nucleus, periphery, lexical-semantic variant, valency, corpus linguistics.*

The object of the research comprises adjectives describing the spatial dimension in English and Kyrgyz.

The goals for the study is to analyze the linguistic features of adjectives of special dimension in English and Kyrgyz.

The subject of the study is the lexical-semantic features of adjectives denoting spatial dimension in English and Kyrgyz.

Research methods. The thesis applies general scientific methods: analysis, synthesis, generalization, classification, lexical-semantic analysis of adjectives, lexical, semantic, stylistic, contextual, semantic analysis, quantitative and qualitative methods of corpus linguistics.

Main results of the study:

1) A comprehensive comparative study of spatial adjectives in English and Kyrgyz has been conducted for the first time, making a significant contribution to the development of contrastive linguistics and the theory of language universals. A methodology for analyzing spatial adjectives has been developed, taking into account their semantic, functional, and cultural characteristics.

2) A comprehensive approach to studying spatial adjectives has been developed and tested, combining methods of corpus linguistics, componential analysis, and linguocultural research. A methodology for identifying nationally specific features of spatial conceptualization in structurally different languages has been created.

3) An extensive linguistic corpus on spatial adjectives in English and Kyrgyz has been collected and systematized. A database has been created, including a corpus of contexts of spatial adjective usage; frequency characteristics of their use; classification of metaphorical meanings; and a typology of spatial parameters.

Scope of application of work results. The results of the thesis can be applied in the courses on Comparative typology of English and Kyrgyz, English-Kyrgyz translation, in courses on Corpus Linguistics, it can be used as theoretical background for term papers, research papers and theses.